Р Е Ц Е Н З И Я

от проф. д-р Ирена Цонева Илиева

член на научното жури съгласно Заповед № РД-09-38/05.06.2024 г. на директора на ИДП за назначаване на научно жури за публична защита на дисертационния труд на

на Йорданка Тодорова Николова

за придобиване на образователната и научна степен „доктор“ в област на висше образование Социални, стопански и правни науки, по професионално направление 3.6. Право, научна специалност Гражданско и семейно право

на тема: Произход и сурогатно майчинство. Проблеми и разрешения.

Научен ръководител доц. д-р Велина Тодорова

I . Кратки биографични данни

Йорданка Николова е родена през 1993 г., завършила е Природо-математическа гимназия „Добри Чинтулов“ в гр. Сливен през 2012 г. През 2017 г. се дипломира в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ по специалността „право“, през 2018 г. придобива юридическа правоспособност. Била е адвокатски сътрудник (2014 – 2018 г.), адвокат на свободна практика (2019 – 2020 г.). от 2020 г. и понастоящем е съдружник и адвокат в адвокатско дружество „Арнаудов и Николова“, гр. София

Й. Николова е зачислена в задочна докторантура със Заповед № РД-09-59/26.07.2018 г. През 2021 г. със Заповед РД-09-47/27.04.2021 г. е утвърдена промяна на темата на дисертационния труд от „Произход от майката: проблеми и разрешения според семейното право“ на „Произход и сурогатно майчинство. Проблеми и разрешения“.

Положила е успешно изпитите за докторантски минимум: по специалността, по английски език и компютърни умения. Събрала е 326 кредита. Отчислена е с право на защита със Заповед на Директора на ИДП № РД-09-18/27.02.2023 г.

Като докторант Й. Николова има три публикации по темата на дисертацията.

Дисертационният й труд бе обсъден в секцията по Гражданскоправни науки на заседание, проведено на 21.05.2024 г. Секцията направи предложение до Научния съвет на Института за държавата и правото за откриване на процедура по публична защита на дисертацията, което бе утвърдено с положително решение.

II. Общо описание на представения дисертационен труд

Докторантката е представила дисертационен труд в обем от 307 страници, който съдържа увод, четири глави, заключение, списък на използваната литература и декларация за оригиналност. Библиографията съдържа 191 заглавия на български език и латиница, бележките под линия са 599.

Темата на труда е несъмнено дисертабилна и е предмет на остра дискусия в България при предлагане на законодателни промени. Обективната реалност на практикуването на сурогатно майчинство по целия свят прави темата особено актуална на фона на задълбочаващите се репродуктивни проблеми на населението, включително в нашата страна. Спорно е какъв е режимът на сурогатното майчинство у нас, и поради това дисертацията представлява особен интерес както за научната общност, така и за законодателя с цел евентуално бъдещо регламентиране на тази материя.

Структурата е логично построена от теоретична глава към сравнителноправно изследване на различните режими на сурогатното майчинство и българската правна уредба. Главите са сравнително балансирани по обем, с превес на Глава Втора, която представя сравнителноправен анализ на сурогатното майчинство в 9 държави и основните характеристики на споразумението за сурогатство.

В увода (4 с.) Й. Николова представя проблема за сурогатното майчинство в светлината на традиционния принцип за установяване на произхода от майката и породените от това проблеми. Формулиран е обекта на изследване: българската правна уредба на института на произхода и методите за асистирана репродукция; законовата уредба на други държави по отношение на сурогатното майчинство и установяването на произход в тези хипотези; съществуващата наднационална правна рамка на сурогатството.

Посочени са основните изследователски въпроси, резюмирано е съдържанието на главите и използваната методология.

Глава Първа (в обем от 57 с.) е теоретична. Тя прави кратък историческия преглед на методите за асистирана репродукция и сурогатство, представни са различни дефиниции за сурогатство, като се сочи, че липсва общоприета такава. Направена и типологизация на сурогатното майчинство по различни критерии: наличието на генетична връзка между поръчващите родители и детето; генетична връзка между сурогатната майка и детето; според това дали на сурогатната майка се дължи възнаграждение; според юрисдикцията; в зависимост от причините. Изведени са семейноправните и международно частноправните проблеми.

Считам за важен извода на с. 37, че проблемите от международното сурогатство засягат основни права на детето, гарантиращи неговата идентичност, като: правото да познава родителите си и да бъде отглеждано от тях, да придобие гражданство и свързаните с него права и други.

Сполучливо е очертан проблема „за примата на социалното или генетичното родителство, т.е. за това дали намерението е достатъчно основание за зачитане на произхода или е необходим и допълнителен факт – генетична връзка, е основополагащ в областта на правното регулиране на сурогатството“.(с. 48 – 50).

Липсата на регулация на международното сурогатно майчинство е предмет на § 9 от тази Глава. Обоснована е необходимостта от приемането на международен договор, който да осигури „известна последователност в подхода на държавите що се отнася до установяване на произход“ (с. 51). Концепцията на Тримингс и Бумонт е подкрепена от докторантката, представена е и дейността на работната група към Хагската конференция по международно частно право (HCCH) – финалния доклад, представен през ноември 2022 г.

Още в тази Глава са очертани трите подхода за реламентиране на сурогатното майчинство: забранителен, разрешителен и неутрален.

Глава Втора (102 с.) представлява сравнителноправно изследване на 9 държави с разрешителни режими. Разгледани са правната уредба в Обединеното кралство, както и релевантна съдебна практика; Гърция – единствената държава членка в ЕС с цялостна правна регламентация на сурогатството; Украйна; Грузия; Република Южна Африка; Индия, също с интересна релевантна практика; Тайланд; Русия; САЩ. В изводите към тази Глава се извежда тенденция в законодателствата по отношение на сурогатното майчинство - към детайлна регламентация и конкретни правила относно участниците, процедурата, договора и последиците от него. Друга тенденция е изоставянето на „свободния пазар“ (напр. Индия и Тайланд) и даване на предимство на алтруистичното пред комерсиалното сурогатство и на гестационното пред традиционното. Въпросът за интереса на детето става все по-централен при определяне на произхода му. Тенденцията е към забрана на трети страни – посредници и на реклама за сурогатно майчинство. Изведено е обединяващата характеристика на разрешителните режими: ред за установяване на произхода на роденото дете в полза на поръчващите родители. Новият способ за установяване на произход е въз основа на сключено и валидно споразумение за сурогатство.

Параграф 11 от тази глава е посветен на споразумението за сурогатство, за което също липсва единна дефиниция. В тази част авторката добросъвестно представя вижданията относно същността на такъв договор, тезите, че това е продажба на бебета, продажба на родителски права, че е заплащане на услугите на сурогатната майка, договор за наем, трудов договор. Й. Николова застъпва тезата, че договорът се доближава най-много до договора за услуга (с. 143 – 144).

Изказано е лично мнение, че „С оглед на изложеното, считам че няма правен проблем на сурогатната майка да бъде изплатено справедливо възнаграждение срещу предоставените от нея гестационни услуги. (с. 147). Тезата е развита по следния начин:

„За законосъобразно следва да се приема уговарянето изплащането на възнаграждение за всяка предоставена услуга. Това не се явява експлоататативно, дори - обратно. По-скоро експлоатация би била налице, ако страната не е била справедливо възнаградена за предоставените от нея услуги“. (с. 148).

Особен интерес представляват разсъжденията на авторката относно действителността на такива споразумения (с. 149 – 154). За съжаление, тя не застъпва някаква своя категорична теза в тази част. Мнението, което изказва е, че споразумението за сурогатно майчинство трябва да се анализира във всеки конкретен случай поотделно (с. 154)

Друг проблемен кръг от въпроси, който се разглежда от Й. Николова е относно принудителното изпълнение на договора за сурогатство. И тук разрешенията са конкретни въз основа на националното законодателство и задълженията за зачитане на правата на човека. Авторката изказва собствено мнение: „Считам за принципно правилно заключението, че договорите за сурогатство следва да се приемат за действителни, но да не подлежат на принудително изпълнение, когато задълженията касаят основни човешки права“. (с. 167).

Въпросът за правните последици от споразумението за сурогатство, а именно то да е правно основание за установяване на произход е разгледан в § 11.7. на тази Глава. В резултат на извършения анализ Й. Николова защитава тезата, „…че ефектът от сключено споразумение за сурогатство следва да е директен. Ако сурогатната майка претендира да запази детето за себе си, спорът следва да бъде решен по съдебен ред и с оглед най-добрите интереси на детето“. (с. 169).

Глава Трета (61 с.) разглежда сравнителноправно забранителните режими във Франция и съответната съдебна практика; Германия и Сингапур (окачествен като по-скоро неутрален режим). Обосновани са изводите на Й. Николова и в тази Глава. Въпреки забраната на сурогатното майчинство, съдилищата са принудени от действителността да запълват празнотите и да се произнасят по случаи на деца, родени от сурогатство в чужбина. Съдебната практика е силно повлияна от юриспруденцията на ЕСПЧ в материята и е съобразена с Конвенцията за правата на детето, която урежда примата на интереса на детето.

Параграф 5 от тази глава анализира съдебната практика на ЕСПЧ. Разгледани са ключови дела като *Mennesson v. France, Labassee v.* France*, Foulon And Bouvet v. France, Laborie v. France , Paradiso and Campanelli v. Italy , Valdís Fjölnisdóttir and others v. Iceland*. По данни на авторката за 10 години разгледаните дела, свързани със сурогатно майчинство са около 15, което според нея е сравнително голям брой.

Обоснован е изводът на с. 233, че „От съществуващите три основна режима – разрешителен, забранителен и неутрален, последният изглежда най-неприемлив. Когато липсват правни норми, които да посочват на обществото еднозначно кои действия са допустими и кои – не, възможностите за злоупотреби и заобикаляне на закона са многобройни“.

Глава Четвърта (47 с.) разглежда правната уредба на сурогатството в България. В нея Й. Николова представя уредбата на произхода, включително при асистирана репродукция, неуспялата законодателна инициатива за узаконяване на сурогатното майчинство. Направен е кратък анализ на законодателното предложение. В спора дали България възприема неутрален или забранителен режим, Й. Николова застъпва схващането, че „българският законодател продължава да се придържа към неутралния подход“ (с. 249). Аргументите в тази насока черпи от Раздел IV на Медицинския стандарт „*Асистирана репродукция*", представляващ Приложение № 1 към чл. 1, ал. 1, т. 1 от Наредба № Н-2 от 12.07.2023 г. за дейности по асистирана репродукция. Приемам ги за сериозни, защото забраната се съдържа в приложение към подзаконов нормативен акт и задължава медицинските специалисти и лечебните заведения. Приемам също обосноваването, че чл. 182а от НК не инкриминира сурогатството и сурогатното майчинство.

Особено силна е частта, в която Й. Николова обосновава необходимостта от правна уредба на сурогатното майчинство: интерес към процедурата, конкретни казуси и правни проблеми относно произхода на родените по този начин деца (с. 252 – 255). В § 3.1. от тази Глава авторката обосновава необходимостта и пледира за установяване на разрешителен режим по модела на Гърция и Република Южна Африка и създаване на цялостна законодателна уредба. Направени са много предложения *de lege ferenda*, които са представени и като проекто-законодателни текстове за ЗПИДСК – Глава Седма „Сурогатно майчинство“.

За постигане на баланс и реалистичност на изложението в следващия параграф авторката формулира и основните параметри на забранителен режим „с оглед консервативните нагласи на голяма част от обществото“ (с. 270). В тази насока Николова пледира ако се приеме тази опция, законодателят да гарантира прилагането на принципа за най-добрите интереси на детето, включително относно произхода.

Параграфът, посветен на принципа на най-добрите интереси на детето и анализът на реформата в уредбата на бащинството от 2020 г. в СК, подкрепени от съдебната практика на ЕСПЧ и юриспруденцията на Германия, убедително доказва, че дори да въведе забранителен режим, България следва да спазва задълженията си по международното право, в случай ЕСПЧ и Конвенцията за правата на детето.

В изводите от тази Глава Й. Николова формулира ясно личното си мнение, че сурогатното майчинство трябва да бъде регламентирано в България.

Заключението концентрира основните изводи на автора и съдържа изводи относно постигането на поставените в увода цели и задачи на дисертационния труд,

II. Оценка на научните и практически резултати и приноси в дисертацията

Бих разделила приносите на общотеоретични и практико-юридически. Към общотеоретичните приноси отнасям на първо място избора на темата на дисертационния труд. За първи път в българската специализирана правна литература е извършено цялостно проучване на сурогатното майчинство в светлината на проблема за произхода. Избран е предмет на изследване, изключително чувствителен, дискусионен както от правна, така и от етична, религиозни и политическа и др. гледни точки. Поради това високо оценявам научната смелост на докторантката.

Предложена е дефиниция за понятието „сурогатно майчинство“: сурогатно майчинство е налице във всеки случай, при който жена (сурогатна майка) износва и ражда дете за лице или двойка, при условие че помежду им е налице предварителна уговорка, че раждането се извършва в полза на възлагащите лица и те ще се считат за родители на детето след раждането му.

Извършена е типологизацията на сурогатството по различни критерии.

Приносен е юридическият анализ на споразумението за сурогатно майчинство: страни, предмет, правно действие по отношение на произхода, действителност и принудително изпълнение.

Авторовата теза, че в България липсва абсолютна забрана за сурогатно майчинство и следователно действа неутрален режим е доказана.

Принос представлява цялостният анализ на принципа на най-добрите интереси на детето по отношение на спорове, свързани с установяване на произход на дете, родено от сурогатно майчинство.

Към практико-юридическите приноси отнасям:

1. Изясняването на понятието за „съродител“ на с. 45, което е силно дискутирано в българското общество. Според Й. Николова „Намерението е признато като основание за установяване на произхода и при еднополови двойки, в хипотези на липса на генетична връзка. Именно при тях се появява фигурата на т.нар. „*съродител*“ („*co-parent“*), или втори законен родител. Тези примери са индикация за това, че отдавна ролята на социалния родител е призната от закона, включително при липса на генетична или биологична връзка“. (с. 45);
2. Концепцията относно намерението на страните (поръчващите родители) да се роди дете, т. е. социалната концепция, с. 46-47., стояща в основата на договора за сурогатно майчинство;
3. Дискусионният въпрос за договора за сурогатство (с. 138 и сл.);
4. Тезата на докторантката, че споразумението за сурогатно майчинство се доближава най-много до договора за услуга;

5. Изказаното лично становище, че няма правен проблем на сурогатната майка да бъде изплатено справедливо възнаграждение срещу предоставените от нея гестационни услуги. (с. 147);
6. Сравнителноправното изследване на разрешителните и забранителни режими, което дава отлична основа за развиване на доказателствените тези на докторантката;
7. Анализираната релевантна съдебна практика на ЕСПЧ, както и отражението й върху германската и др. юриспруденции;
8. Обосновани изводи на с. 170 – 174;
9. Основният практико-юридически принос е в Глава Четвърта, където освен общо формулиране на принципите за разрешителен и забранителен режим се съдържа и конкретни проекто-текстове за нова глава в СК, която да регламентира сурогатното майчинство.
10. Ясно изразени и доказани лични позиции в изследваната материя, които съм посочила конкретно по-горе в изложението.

Отличното впечатление от дисертационния труд се допълва от факта, че докторантът има 3 публикации по темата на дисертацията.

III. Критични бележки и препоръки

Основната ми критика е структурна. Би могло параграфът за споразумението за сурогатство да се оформи в отделна глава, макар и с по-малък обем. Считам, че проблемът е важен. Освен това би намалил обема на Глава Втора и допринесъл за по-голям баланс в структурата на дисертацията.

Необяснимо защо в края на Глава Първа отново се преразказва съдържанието на следващите глави – с. 64 – 65, което вече е направено в увода.

Налице е непълнота в използваната литература, най-вече относно правата на детето. Защитен е дисертационен труд на тема „Международноправен статус на детето. Специфични проблеми, свързани с правния статус на детето“ от доц. Гергана Гозанска. В нея има задълбочен анализ на Конвенцията за правата на детето. В други свои статии тя е изследвала и корелацията на конвенцията с уредбата под егидата на Съвета на Европа (най-вече ЕКПЧ) и релевантната съдебна практика на ЕСПЧ, както и съотношението с Хартата за основните права в ЕС.

Имам терминологични бележки като например използването на думата „адресиране“ (с. 7, 57, 216, 251), „човешки права“, а не „права на човека“ (с. 233 и др.).

Спелирането на делата срещу Франция е на английски, а не на френски език и при евентуално издаване на дисертацията би следвало да се поправи. Така например Manon на френски се произнася Манон, а не Манан, Labassee най-вероятно е Лабасе (с ударение на последната сричка), Foulon се спелира Фулон, а не Фулън, Sylvie се произнася Силви (с ударение на последната сричка), а не Силвие.

Бързам да отбележа, че посочените критични бележки не са от съществено значение и не се отразяват на качеството на монографичния труд и отличното впечатление от него.

IV. Заключение:

Това, което може да се обобщи от представения дисертационен труд на Йорданка Николова е способността за избор на актуален проблем, който не е достатъчно разработван в България, същевременно е натоварен с дискусионност. Авторката показва умения да систематизира и да прилага класическите методи на юридическо познание, както и да формулира предложения *de lege ferenda.*

Дисертационният труд отговаря на изискванията на чл. 6, ал. 3 от Закона за развитие на академичния състав в Р България, на чл. 27 от Правилника за неговото прилагане и на чл. 42 от Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и за заемане на академични длъжности в ИДП при БАН, поради което давам **ПОЛОЖИТЕЛНА ОЦЕНКА и предлагам убедено Научното жури да даде на Йорданка Тодорова Николова образователната и научна степен „доктор“ по научно направление 3.6. Право, научна специалност Гражданско и семейно право .**

София, 23 август 2024 г.

Проф. д-р Ирена Илиева

REVIEW

by Prof. Dr. Irena Tsoneva Ilieva,

Member of the Scientific Jury appointed by Order No. RD-09-38/05.06.2024 of the Director of the Institute for the State and Law for appointment of a scientific jury for the public defense of the dissertation

of Yordanka Todorova Nikolova

for the attainment of the educational and scientific degree "Doctor" in the field of higher education Social, Economic, and Legal Sciences, in the professional field 3.6. Law, scientific specialization Civil and Family Law

on the topic: Origin and Surrogacy. Problems and Solutions.

Academic supervisor: Assoc. Prof. Dr. Velina Todorova

I. Brief Biographical Data

Yordanka Nikolova was born in 1993, she graduated from the "Dobri Chintulov" High School of Natural Sciences and Mathematics in Sliven in 2012. In 2017, she obtained her degree in Law from Sofia University "St. Kliment Ohridski" and acquired her legal qualification in 2018. She worked as a legal assistant (2014–2018) and practiced as an independent attorney (2019–2020). Since 2020, she has been a partner and attorney-at-law at "Arnaudov and Nikolova" Law Firm in Sofia.

Y. Nikolova was enrolled in a part-time doctoral program by Order No. RD-09-59/26.07.2018. In 2021, by Order No. RD-09-47/27.04.2021, the topic of her dissertation was officially changed from "Maternal Origin: Problems and Solutions in Family Law" to "Origin and Surrogacy. Problems and Solutions."

She successfully passed the required doctoral exams: in her specialty, in English, and in computer skills. She accumulated 326 credits. She was officially granted the right to defend her dissertation by Order No. RD-09-18/27.02.2023 of the Director of the Institute of the State and Law.

As a Ph.D. candidate, Y. Nikolova has published three articles related to her dissertation topic.

Her dissertation was discussed in the Civil Law section during a meeting held on May 21, 2024. The section recommended to the Scientific Council of the Institute of the State and Law to initiate a procedure for public defense of her dissertation, which was approved with a positive decision.

II. General Description of the Submitted Dissertation

The Ph.D. candidate has submitted a dissertation consisting of 307 pages, which includes an introduction, four chapters, a conclusion, a bibliography, and a declaration of originality. The bibliography contains 191 titles in both Bulgarian and Latin script, and there are 599 footnotes.

The topic of the dissertation is undoubtedly suitable for academic research and is the subject of intense debate in Bulgaria, particularly in the context of proposed legislative changes. The global practice of surrogacy makes this topic especially relevant given the increasing reproductive challenges faced by populations worldwide, including in Bulgaria. The legal status of surrogacy in the country is controversial, making this dissertation of particular interest to both the academic community and the legislator who may consider future regulations in this area.

The structure of the dissertation is logically organized, beginning with a theoretical chapter and progressing to a comparative legal study of different surrogacy regimes and the Bulgarian legal framework. The chapters are relatively balanced in length, with Chapter Two being the most extensive, as the chapter presents a comparative legal analysis of surrogacy in nine countries and outlines the main characteristics of surrogacy agreements.

In the introduction (p. 4), Y. Nikolova presents the issue of surrogacy in light of the traditional principle of establishing maternity and the resulting challenges. The subject of the research is defined as follows: the Bulgarian legal framework governing the institution of origin and assisted reproduction methods; the legal regulations of other countries concerning surrogacy and the establishment of origin in these scenarios; and the existing supranational legal framework on surrogacy.

The key research questions are outlined, along with a summary of the chapters' contents and the methodology used.

Chapter One (57 pages) is theoretical**.** It provides a brief historical overview of assisted reproduction methods and surrogacy, presenting various definitions of surrogacy, noting that no universally accepted definition exists. A typology of surrogacy is made based on different criteria: the presence of a genetic link between the intended parents and the child; a genetic link between the surrogate mother and the child; whether the surrogate mother is compensated; jurisdictions; and the underlying reasons. Family law and private international law issues are also identified.

I find the conclusion on p. 37 significant, noting that the challenges of international surrogacy affect the fundamental rights of the child, such as the right to know and be cared for by their parents, the right to acquire citizenship and related rights, among others.

The dissertation successfully outlines the issue of the "primacy of social versus genetic parenthood," i.e., whether intention alone is sufficient to recognize origin or whether an

additional fact—such as a genetic link—is also necessary for the legal regulation of surrogacy (p. 48–50).

The lack of regulation concerning international surrogacy is addressed in §9 of this chapter. The dissertation justifies the need for an international treaty to ensure "a certain consistency in the approach of states regarding the establishment of origin" (p. 51). The candidate supports the concept proposed by Trimmings and Beaumont and discusses the work of the Hague Conference on Private International Law (HCCH), particularly the final report presented in November 2022.

This chapter also outlines three approaches to regulating surrogacy: prohibitive, permissive, and neutral.

Chapter Two (102 pages) offers a comparative legal study of nine countries with permissive surrogacy regimes. It examines the legal frameworks in the United Kingdom, along with relevant case law; Greece - the only EU member state with comprehensive legal regulation of surrogacy; Ukraine; Georgia; South Africa; India, which also has interesting relevant case law; Thailand; Russia; and the United States. The conclusions of this chapter highlight trends in surrogacy legislation, such as detailed regulation and specific rules regarding participants, procedures, contracts, and their consequences. Another trend is the shift away from the "free market" approach (e.g., in India and Thailand) towards prioritizing altruistic over commercial surrogacy and gestational over traditional surrogacy. The child's best interests are increasingly central in determining their origin. There is a growing tendency to ban third-party intermediaries and surrogacy advertisements. The unifying characteristic of permissive regimes is the procedure for establishing the origin of the child in favor of the intended parents. The new method for establishing origin is based on a signed and valid surrogacy agreement.

Paragraph 11 of this chapter is dedicated to surrogacy agreements, which also lack a unified definition**.** In this section, the author diligently presents various perspectives on the nature of such agreements, including the views that it involves the sale of babies, the sale of parental rights, payment for the surrogate mother's services, a rental agreement, or an employment contract. Y. Nikolova argues that the surrogacy agreement most closely resembles a service contract (p. 143–144).

The author expresses a personal opinion, stating, "In view of the above, I believe that there is no legal problem in paying the surrogate mother fair compensation for the gestational services provided by her" (p. 147). This thesis is developed further: "It should be considered lawful to agree on payment for each service provided. This is not exploitative—quite the opposite. Exploitation would more likely occur if the party were not fairly compensated for the services provided" (p. 148).

The author's reflections on the validity of such agreements are particularly interesting (p. 149–154). Unfortunately, she does not advocate a definitive position on this matter. Instead, she suggests that surrogacy agreements should be analyzed on a case-by-case basis (p. 154).

Another problematic set of issues addressed by Y. Nikolova concerns the enforcement of surrogacy contracts. Here, too, solutions are specific, based on national legislation and obligations to respect human rights. The author offers her own opinion: "I consider it fundamentally correct to conclude that surrogacy contracts should be considered valid but should not be subject to enforcement when the obligations concern fundamental human rights" (p. 167).

The legal consequences of a surrogacy agreement, specifically its use as a legal basis for establishing the origin of a child, are discussed in § 11.7**.** of this chapter. After conducting her analysis, Y. Nikolova argues that "the effect of a surrogacy agreement should be direct. If the surrogate mother claims the right to keep the child, the dispute should be resolved in court, taking into account the best interests of the child" (p. 169).

Chapter Three (61 pages) provides a comparative legal analysis of prohibitive regimes in France, including relevant case law, as well as in Germany and Singapore (the latter being characterized as a more neutral regime). Y. Nikolova's conclusions in this chapter are well-founded. Despite the prohibition of surrogacy, courts are compelled by reality to fill legal gaps and resolve cases involving children born through surrogacy abroad. The case law is heavily influenced by the jurisprudence of the European Court of Human Rights (ECHR) and aligns with the Convention on the Rights of the Child, which prioritizes the child's best interests.

Paragraph 5 of this chapter analyzes the ECHR's case law on the matter. Key cases such as *Mennesson v. France*, *Labassee v. France*, *Foulon and Bouvet v. France*, *Laborie v. France*, *Paradiso and Campanelli v. Italy*, and *Valdís Fjölnisdóttir and others v. Iceland* are discussed. According to the author, approximately 15 cases related to surrogacy have been reviewed over the past 10 years, which she considers to be a relatively large number.

The conclusion on p. 233 is well-reasoned, stating that "Of the three existing main regimes—permissive, prohibitive, and neutral—the latter seems the least acceptable. When there are no legal norms clearly indicating to society which actions are permissible and which are not, the potential for abuse and circumvention of the law is significant."

Chapter Four (47 pages) discusses the legal framework for surrogacy in Bulgaria. In this chapter, Y. Nikolova presents the existing regulations concerning the establishment of parentage, including in cases involving assisted reproduction, and examines the unsuccessful legislative initiative aimed at legalizing surrogacy. She provides a brief analysis of the legislative proposal. In the debate over whether Bulgaria adopts a neutral or prohibitive regime regarding surrogacy. Y. Nikolova argues that "the Bulgarian legislator continues to adhere to the neutral approach" (p. 249). She supports this view with arguments drawn from Section IV of the Medical Standard for

"Assisted Reproduction," which forms Annex No. 1 to Article 1, Paragraph 1, Item 1 of Ordinance No. H-2 of July 12, 2023, on Assisted Reproduction Activities. I consider these arguments to be strong, as the prohibition is included in an annex to a subordinate normative act, which binds medical professionals and healthcare facilities. I also agree with her reasoning that Article 182a of the Penal Code does not criminalize surrogacy or surrogate motherhood.

The section where Y. Nikolova justifies the need for legal regulation of surrogacy is particularly compelling: she addresses the interest in the procedure, specific cases, and legal issues related to the parentage of children born through surrogacy (p. 252-255). In § 3.1. of this chapter, the author argues for the necessity of establishing a permissive regime modeled after Greece and South Africa and for creating a comprehensive legislative framework. She puts forward numerous *de lege ferenda* proposals, which are also presented as draft legislative texts for the Family Code— Chapter Seven: "Surrogate Motherhood."

To achieve balance and realism, in the following paragraph the author formulates the main parameters of a potential prohibitive regime "in view of the conservative attitudes of a large part of society" (p. 270). In this regard, Nikolova argues that if this option is adopted, the legislator should ensure the application of the principle of the best interests of the child, including regarding the child's origin.

The paragraph, dedicated to the principle of the best interests of the child and the analysis of the 2020 reform in the regulation of fatherhood in the Family Code, supported by the case law of the European Court of Human Rights (ECHR) and the jurisprudence of Germany, convincingly proves that even if Bulgaria introduces a prohibition regime, it must comply with its international legal obligations, in the event of ECHR and the Convention on the Rights of the Child.

In the conclusions of this chapter, Y. Nikolova clearly expresses her personal opinion that surrogacy should be regulated in Bulgaria.

The conclusion concentrates on the main findings of the author and contains conclusions regarding the achievement of the objectives and tasks set in the introduction of the dissertation.

II. Evaluation of the Scientific and Practical Results and Contributions of the Dissertation

I would categorize the contributions into general-theoretical and practical-legal. Among the general-theoretical contributions, first and foremost is the choice of the dissertation topic. For the first time in Bulgarian specialized legal literature, a comprehensive study of surrogacy in the context of the issue of origin has been conducted. The chosen subject is highly sensitive and contentious from legal, ethical, religious, political, and other perspectives. Therefore, I highly commend the scientific courage of the doctoral candidate.

A definition of the concept of "surrogacy" has been proposed: surrogacy occurs in any case where a woman (a surrogate mother) carries and gives birth to a child for an individual or couple, provided there is a prior agreement between the parties that the birth is performed for the benefit of the commissioning parties, who will be considered the parents of the child after its birth.

A typology of surrogacy based on various criteria has been carried out.

A legal analysis of the surrogacy agreement has been provided, covering the parties involved, the subject matter, legal implications concerning origin, validity, and enforcement.

The author's thesis that there is no absolute prohibition of surrogacy in Bulgaria and that a neutral regime applies has been substantiated.

A contribution is the comprehensive analysis of the principle of the best interests of the child concerning disputes related to establishing the origin of a child born through surrogacy.

Practical and Legal Contributions Include:

1. Clarification of the concept of "Co-Parent" on p. 45, which is highly debated in Bulgarian society. According to Y. Nikolova, "Intent is recognized as a basis for establishing parentage even in same-sex couples, in cases of lack of genetic connection. It is precisely in these cases that the figure of the so-called 'co-parent' or second legal parent appears. These examples indicate that the role of the social parent has long been recognized by law, even in the absence of a genetic or biological connection." (p. 45)

2. The concept of intent of the Parties (Commissioning Parents) regarding the birth of a child, i.e., the social concept on p. 46-47, which underpins the surrogacy agreement.

3. The controversial issue of the surrogacy contract (p. 138 and the following).

4. The PhD candidate's thesis that the surrogacy agreement most closely resembles a service contract.

5. The opinion of the PhD candidate that there is no legal issue with paying a fair compensation to the surrogate mother for the gestational services provided (p. 147).

6. The comparative legal study of permissive and prohibitive regimes, which provides an excellent basis for developing the doctoral candidate's evidentiary theses.

7. The analysis of the relevant ECHR case law and its impact on German and other jurisprudence.

8. The justified conclusions on p. 170-174.

9. The main practical-legal contribution is in chapter four, where, in addition to general formulation of the principles for permissive and prohibitive regimes, there are also specific draft texts for a new chapter in the family code to regulate surrogacy.

10. Clearly expressed and supported personal positions on the examined subject, as specifically detailed above.

The positive impression of the dissertation is further enhanced by the fact that the doctoral candidate has three publications on the dissertation topic.

III. Critical notes and recommendations

My primary criticism is structural. The section on the surrogacy agreement could be presented as a separate chapter, even if it is shorter. I believe this issue is significant. Additionally, this would reduce the length of Chapter Two and contribute to a better balance in the structure of the dissertation.

It is inexplicable why, at the end of Chapter One, the content of the following chapters is reiterated—on p. 64-65—when this has already been done in the introduction.

There is a lack of completeness in the literature used, particularly regarding children's rights. There is a dissertation on the topic "International Legal Status of the Child. Specific Problems Related to the Legal Status of the Child" by Assoc. Prof. Gergana Gozanska. It includes an in-depth analysis of the Convention on the Rights of the Child. In other articles, she has examined the correlation of the convention with the regulation under the aegis of the Council of Europe (mainly the ECHR) and the relevant case law of the ECHR, as well as its relationship with the Charter of Fundamental Rights of the EU.

I have terminological notes, such as the use of the term "addressing" (pp. 7, 57, 216, 251), "human rights" instead of "rights of man" (p. 233 and others).

The spelling of the cases against France is in English rather than French and should be corrected if the dissertation is published. For example, Manon in French is pronounced "Manon" rather than "Manan," Labassee is most likely "Labassé" (with emphasis on the final syllable), Foulon is spelled "Foulon" rather than "Fullen," and Sylvie is pronounced "Sylvi" (with emphasis on the final syllable), not "Silvie."

I hasten to note that these critical remarks are not of significant importance and do not affect the quality of the monographic work or the excellent impression it leaves.

IV. Conclusion:

What can be summarized from the presented dissertation by Yordanka Nikolova is her ability to select a relevant issue, that has not been sufficiently explored in Bulgaria and is very controversial. The author demonstrates skills in systematizing and applying classical methods of legal knowledge, as well as formulating proposals *de lege ferenda*.

The dissertation meets the requirements of Article 6, Paragraph 3 of the Law for the Development of the Academic Staff in the Republic of Bulgaria, Article 27 of the Regulation for its Application, and Article 42 of the Regulation for the Conditions and Procedures for Acquiring Scientific Degrees and Holding Academic Positions at the Institute for the State and Law of the Bulgarian Academy of Sciences, therefore, I give a **POSITIVE EVALUATION and confidently recommend that the Scientific Jury confer upon Yordanka Todorova Nikolova the educational and scientific degree of "Doctor" in the scientific field 3.6. Law, with a specialization in Civil and Family Law.**

Sofia, August 23, 2024

Prof. Dr. Irena Ilieva